

hem van beide kanten kennen. Het gaat hier om documenten uit de jaren 1826 tot 1874 die niet zijn opgenomen in twee eerder verschenen bundelingen, maar die nu als complement daarop worden uitgegeven. Veelal werden ze eerder gepubliceerd in tijdschriften. Deze kleine collectie vertoont daarom een wat dispaaraat karakter en bestrijkt uiteenlopende onderwerpen. De bezorger probeert dat te verhelpen door een thematische ordening – theologische en kerkelijke plaatsbepaling, troostbrieven, adviezen, familiecorrespondentie – en korte inleidingen die de stukken in een verband plaatsen. Deel I opent met twee vroege geestelijke dichtwerken en vier brieven aan Willem de Clercq. Door het hermetisch taalgebruik, de bijbelse verwijzingen en de vaak merkwaardig aandoende wendingen en beeldspraken zijn de meeste documenten geen lichte kost voor de moderne lezer. Een uitzondering vormen de familiebrieven, waarin de strenge dominee zich ontpopt als een warmvoelende vader en grootvader. Kohlbrügge komt ook uit deze publicatie tevoorschijn als een interessante en afwijkende figuur binnen de calvinistische orthodoxie, niet alleen als theoloog, maar ook, wat bedekter, als intellectueel en cultuurcriticus.

J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*. Boekencentrum, Zoetermeer 1999. ISBN 90 239 0669 1. f 75,00.
– Frans Haarsma

De auteur, hervormd predikant te Workum en It Heidenskip, biedt ons in deze dissertatie een theologische biografie van dr. O. Noordmans, 'de geniaalste reformatorische theoloog van Nederland' (H. Berkhof). Met name na de verschijning van de *Verzamelde Werken* is er veel onderzoek gedaan naar de theologie van Noordmans, maar er is weinig gepubliceerd over zijn levensgang. In deze lacune wil deze studie voorzien, zij het dat Wassenaar zich beperkt tot de tijd van Noordmans' verblijf in Friesland van 1871, zijn geboortjaar, tot 1923, toen hij predikant werd in Laren (Gld).

Het boek bestaat uit drie delen. In deel I behandelt de auteur Noordmans' biografie tot 1923. Hij besteedt terecht veel aandacht aan het gezin waaruit Oepke is voortgekomen en waarop zijn vader D.P. Noordmans, een welgestelde en goed ontwikkelde (heren)boer, zijn

stempel heeft gedrukt, ook in religieus en kerkelijk opzicht. Het is het Friese Réveil dat het geestelijk klimaat heeft bepaald waarin de jonge Oepke werd opgevoed en dat van blijvende betekenis is geworden voor zijn leven en zijn theologie. Hij zal het later beschrijven als een wereld van een innige, welhaast mystieke vroomheid. In kerkelijk opzicht is men orthodox maar zonder dat de leer en de ratio het hart en het gevoel verdringen. Hier ligt de basis voor Noordmans' ontwikkeling tot ethisch theoloog. Na zijn theologische studie in Leiden en Utrecht – niet aan de Vrije Universiteit te Amsterdam – begint Noordmans' loopbaan als hervormd predikant, eerst in Idzegahuizen-Piaam (1903-1910), daarna tot 1923 in Suameer. In beide kleine gemeenten vindt Noordmans ruim tijd voor studie: hier ontstaan reeds veel artikelen en voordrachten. De auteur besluit deel I met een beschouwing over Noordmans' prediking en zijn homiletische methode.

In het ecclesiologische deel II gaat Wassenaar uitvoerig in op Noordmans' rol in het kerkelijke en theologische verenigingsleven, maar spoedig ook op activiteiten daarbuiten: als redacteur en auteur van een kerkelijk weekblad, als (bestuurs)lid van predikantenverenigingen, als inleider in het Fries Godegeleerd Genootschap en als gastspreker op de zomerconferenties van de N.C.S.V.

Noordmans zal in zijn latere jaren een cruciale rol spelen in de beweging Kerkopbouw, die uiteindelijk zal uitlopen op de nieuwe kerkorde van de hervormde kerk in 1950. Wassenaar laat in dit deel zien hoe de Friese kerkvader al in een referaat van 1913 de hoofdlijnen uitstippelt voor deze nieuwe kerkorde. Het is een pleidooi voor toenadering tussen de verschillende richtingen die kan leiden tot een hervormde kerk die niet sektarisch maar katholiek is, die niet gericht is op zuivering en afscheiding maar op solidariteit en die trouw is aan haar roeping tot apostolaat. Daarbij en daardoor zal zij haar karakter als volkskerk kunnen bewaren. Het slot van deel II bestaat uit een beschrijving van Noordmans' visie op het predikantschap niet alleen naar zijn theologische maar ook naar zijn financiële, sociale en juridische aspecten.

Het derde deel van deze studie is gewijd aan Noordmans' theologie. Uitvoerig gaat de auteur in op Noordmans' positie in de ethische richting. Daartoe worden diens opvattingen geconfronteerd met vertegenwoordigers van de eerste (Gunning, D. Chantepie de la Saussaye), de tweede (o.a. Valetton, Is. van Dijk) en de derde generatie van ethische theologen. De verwant-